

Umetnička organizacija

Transkript razgovor sa Đorđem Balmazovićem Žoletom i Draganom Protićem Protom – Grupa Škart

Beograd, juli 2020.

Kako je nastala grupa Škart

Prota: Mi smo studirali arhitekturu obojica i nismo se poznavali. Pripadali smo različitim bandama i da nije bilo te neke ekskurzije gde smo se upoznali, mi se verovatno ne bi nikada ni upoznali, a kamoli saradivali.

Žole: Verovatno bi se upoznali, ali ne tako.

Prota: Možda se ne bi ni upoznali.

Žole: Možda u Finskoj.

Prota: Bila je neka ekskurzija u Finskoj, ali smo da obilazimo zgrade Alvara Alta, i jednoga dana prilikom tih presedanja bilo je prazno mesto u autobusu pored Žoleta, i ja sam seo pored njega. Inače mi smo došli i do Finske, tamo smo mi putovali, ali nikada nismo seli jedan pored drugog.

Žole: To je bio kongres studenata arhitekture i to se dešava svake godine i te godine je bilo 50 studenata, beograđana sa Arhitektonskog fakulteta.

Prota: u svakom slučaju bilo je prazno mesto pored Žoleta, seo sam. Putuje se kroz ona beskuća Finske, i mi počinjemo da pričamo šta koga zanima. Ispostavilo se da smo totalno različiti. Da je Žoleta tada zanimala renesansa i neka vrsta perfekcionizma u izrazu i u svemu, a ja sam bio suprimatista. I onda smo se čudli jedno drugome, kako je moguće da tebe zanima renesansa, kakav taj suprimatizam, itd, itd... I mene je lično fascinirala ta različitost, ta totalna različitost u svemu, pa čak i u tim pozicijama u umetnosti. Osim što smo studirali arhitekturu, to nešto što nas potencijalno povezuje. Eto to je bio taj prvi susret. Taj kontrast, ta kontra koja je meni dala nekakav signal: aha to je nešto u šta vredi uložiti napor da se nekako približimo i da nešto probamo. Eto to je sa moje strane razlog tog nekakvog početka dalje diskusije. Sad Žole može da ispriča.

Žole: Ja se sećm više toga da je na fakultetu bio neki grafički atelje koji je Prota otkrio, jer je bio najhrabriji od svih da otvori vrata koja niko nikada nije otvarao i da uleti i da tamo vidi, to profesori nisu videli kada je on to uradio, neke prese za grafiku i da dođe i da mi predloži da probamo da učimo grafičke tehnike. Pitali smo ga čije je to, ovi su rekli Gruja, profesor Grujić i Prota je mislio da idemo kod profesora Grujića sa nacrtne geometrije, što nije bio slučaj, nego je bio profesor Grujić sa Likovne. Pa sam ga ja uputio na ovog drugog Grujića. I onda smo otišli kod njega i on je rekao nema problema, očistite. Tri dana smo čistili i onda je počeo da nas obučava klasičnoj grafici. Dakle zanat. I dao nam je ključeve i to je trajalo tri godine. Gde smo mi kroz klasiču grafiku, kroz taj zanatski deo posla, počeli da se upoznajemo i radimo zajedno.

Prota: sami znate, kada se radi grafika, gotovo 80% produkata je škart. Tu dok dođeš do perfektnog otiska, ili je faseta loša ili je ploča zamazana ili domazana, premazana ili je ecovano-brecovano, to sada ima gomila nekih tremina, i nikada nije dovoljno kvalitetna, samo se numerišu i vrednuju perfektni otisci. Čak i u toj prljavoj grafici, samo ta perfekcija dolazi u obzir. I onda smo se mi u tome i pobunili. Pa kako i zašto bi samo to. Meni je, pa i obojici bilo zanimljivije to što ostaje iza, taj trag te drljivosti, prljavosti, frljavosti, ta nesmotrenost, ta greška kao nekakav čovekov čovekomerni trag. I shvatili smo u tom procesu da je škart ono što je naša pozicija. Da nas zanima taj ostatak, taj otpadak, ta poetika odbačenog.

Žole: I onda iz te poetike grešaka nastaje, da li sam ja u nekom momentu rekao: pa mi smo pravili škart, Škart. A da nismo imali uopšte predstavu da u tom imenu ima *art* i dan danas. To nam je neka prijateljica rekla da li ste to imenovali zbog *arta*, ali to nikakve veze nije imalo ni tada ni sada. To je Škart kao škart. U tom momentu počinje da živi Škart kao Škart. Ne znam kako je to formalno bilo da je postalo Škart. Valjda kada je Prota napravio pečat koji mi je uvek išao na živce. Tako veliki.

Prota: Mi smo morali da presečemo i počeli smo na neki način da radimo radove zajedno. Krenuli smo, zapravo kao i što je taj Škart sada nastao slučajnošću, tako su prvi radovi nastali na tragovima iz neke prakse, grafičke sa jedne strane, a sa druge strane, nekakvim nasledem avagarde i neoavagarde kojom smo mi tada bilo zaraženi. I prvi radovi su bili vizuelna poezija. I mi smo odlučili da tu vizuelnu poeziju, koja je ispočetka bila na A4 formatima običnih papira, pretvorimo u plakate i da krenemo u ulične akcije.

Istraživanje neaktuelnih medija

Prota: To je nasleđe grafike. Odmah neki multiplikati, sito štampa u samizdat formatu, ali potpuno apstraktnih poruka tipa: "Q retko slovo" itd.

Žole: To je isto bitno objasniti kako je došlo do toga. Tu su isto bitni pečati koje je Prota imao. On je imao neke stare setove čeških pečata sa vrlo lepim fontom, i kada se otisne, nesavršen je oblik slova, tipografija je dobra, ali kako je bio gumeni pečat to ne daje savršeni otisak. I to je impresivno. I naročito kada se uvećava. I to je bilo, bar meni, jedna izuzetno inspirativna alatka za rad. A Prota je pisao pesme. I onda smo kombinovali te pečate i pesme. I na plakatu to stvarno izgleda zanimljivo.

To su bile apstraktne poruke same sebi dovoljne. Što bi rekli *L'art pour l'art*, klasičan, gde smo mi iz tih radova A4 formata, pečatiranih, uvećavali ih, mislim, na B2 format i onda smo u sito stampariji u Zrenjaninu, jer je bilo najjeftnije, dovijali smo se, radili tiraže od 50 primeraka. I svakog ponedeljka u 4/5 ujutro bi izlazili i lepili ih po gradu, te plakate koji ne govore ništa. To kaže jedan prodavac novina, što je prodavao na Trgu Republike, kada smo ga pitali da li možemo da zalepimo kod tebe, on kaže može, potpisali smo "Q retko slovo", a on kaže: gde se to održava? Dakle čovek je vrlo realan. Plakati su bili potpuno sami sebi dovoljni, vizuelni. Poetsko vizuelni plakati. I svakog ponedeljka, u zavisnosti od toga koliko smo imali para. Onda je Prota došao na jednu odličnu ideju da proširi tu akciju tako što će objavljivati kod Darke Radosavljević u emisiji koja je išla ponedeljkom popodne, jel tako? Ili utorkom, više se ni nesećam. Ponedeljak ili utorak. To je bila emisija o kulturi ili tako nešto.

Prota: *Skicen blok*, to je bila njena emisija na Radiju B92.

Žole: Ideja je bila da se za akciju plakatiranja napravi džingl i da Darka pusti taj džingl koji je trajao možda 15 sekundi. Ona se složila, Prota je montirao neku muziku i tekst koji su čitali Rahaela Ferari i Stevo Žigon.

Prota: Ulica-plakat, da, zašto da ne. Radio koji je tada stvarno bio prisutan i jako bitan mediji i tek se B92 nekako pozicionirao. Bilo je sjajno, to je bila redakcija otvorena za svaku saradnju, da je to apsolutno trebalo iskoristiti, trebalo je saradivati, trebalo je i to nekako uplesti u naše iskustvo. Sa treće strane, opet nekakve prethodne naslage nekih prethodnih neovangardnih iskustava, recimo *mail art* koji je nama bio jako drag. I mi smo te naše plakatiće takođe slali anonimno raznim ljudima i redakcijama koje su nama bile interesantne. I ovde i po svetu. Ali jednosmerno, bez naše adrese, samo sa *product of Škart*. Tako da su mnogi i preko toga saznali za nas.

Žole: Što je bila zanimljiva strategija, jer je ljude očigledno intrigiralo. Kad dobiješ jednom, pa dobiješ još jednom, pa tako dobiješ tri-četiri paketića u roku od godine dana, koji nisu bili ni zamljivi, očigledno. I tako su nas neki i zapamtili i kad bi se upoznali posle mnogo godina, onda je bilo: uuu, da, sećam se...

Stevan Vuković: Ja sam tako čuo za vas. Mileta Prodanović je dobio jedan plakat i onda nam je pokazivao.

Milica Pekić: Da li je bilo i nekih davanja/deljenja?

Prota: Da, besplatnost kao osnovni princip, dakle dostupnost produkata koje radimo sami, svima ravnopravno. Dakle i preko ulice. Svima isto. Ili svima ništa, što je bio genijalni slogan Mikroba. Biralimo ih prema nekom ličnom odnosu prema likovnoj sceni.

Žole: I ne samo likovnoj, ti si imao širok dijapazon ljudi.

Prota: Dosta je to bilo široko. Mi smo, da bi napravili tu listu, jer nisu postojale zvanične liste, mi smo išli po filmskim institutima da pitamo koja je adresa ovog ili onog reditelja. Znači moraš da pokušaš na sva ta vrata da bi došao do nekog.

Žole: I ljudi koji su nama bili važni.

Prota: Ljudi koji su nama bili interesantni i važni, mahom to.

To je čeprkanje po tim potisnutim praksama, što je *mail art* bio od strane zvanične scene često omalovažavan, pa i danas po malo, mada sada ima neku drugu istorijsku vrednost. Tako i pesnička scena, mahom provincijska pesnička scena. Jer je Jugoslavija tada bila poznata u Evropi po broju pesničkih festivala. Svako selo, svako predgrađe je imalo svoj festival poezije. I to je bio nekakav lep način umrežavanja i nekakve distribucije kulture, ali sa druge strane krajem 80tih, 90tih naročito, govorimo o poslednjim festivalima, bukvalno. Ono gde smo mi učestvovali su bukvalno poslednji Jugoslovenski festivali. To je tada već bilo toliko zamoreno da se pretvorilo u nekakvu najstrašnju birokratizaciju koja više nema nikakve veze se savremenošću, sa probijanjem i prevazilaženjem nekakvih granica jezika, poezije, izdavaštva, bilo čega. Tako da je ti bio jedan paket koji je bio strašan.

Žole: Pa dobro... mi smo konkretno bili dva puta u Titogradu i ja jednom u Svetozarevu sa tim pesmama. U odnosu na ta tri festivala, to je bilo konzervativno. Ali iskustvo sa tim, potpuno nema veze sa poezijom. Delovalo je sa strane da je to prilično zastarela forma.

Prota: Kao i čitaoci, pomalo marganalizovanih tada, ali još uvek etabliranih. Nekako od svih kolega na fakultetu retko ko je čitao recimo *Književnu reč* itd. Ja sam baš pratio književnu literaturu, nisam pratio arhitektonsku literaturu. Izlazili su konkursi u *Književnoj reči* i odlučili smo da se poigramo birokratskim žirijima koji odlučuju ko će da prođe, ko neće da prođe. I bilo je uvek užasno malo eksperimenta. I stalno je prolazila poezija-poezija. A zapravo, poezija jeste u iskoraku, prekoraku, u nekoraku. Dakle ona traži nove puteve. Poezija je novi jezik. Ali je to u tim žirijima teško prepoznati.

Žole: Ukratko, ima i danas načina da se poezija predstavi ljudima, a ne samo da se čita sa papira.

Prota: I onda smo odlučili da prevarimo te festivale i na prvi festival smo poslali poeziju pod Žoletovim i mojim imenom. Moju poeziju.

Žole: Ti si poslao, ja nisam imao veze sa time. On je poslao i mene zovu telefonom iz Podgorice, Titograda u svari, kao dolazite tad i tad. Ja nemam pojma, pošto mi je on rekao, a ja, ušlo mi je na jedno uvo, a izašlo na drugo. I ja kao...neki festival, odgovaram da, da, da...

Prota: Ali to je opet ta mala dečija igra. Jer ti moraš da kovertiraš, pa da pošalješ šifru, onda je svaki koverat bio različite boje, znaš kao kada šalješ lažno pismo, lažnom momku ili devojci – lažno se potpišeš. Ja sam u Žoletovo ime pisao jednim rukopisom.

Žole: Moram da primetim nešto, sad si dosta kritičan, ali sama činjenica da su oni prihvatili tvoje pesme, koje su bile bitno drugačije od drugih pesnika, govori da nije baš to tako bilo. Tvoje pesme su bile stvarno radikalno drugačije.

Prota: Pa dobro, ali da, svejedno. Ne slažemo se baš nešto.

Žole: Pesme koje sam ja izvodio, sve zajedno, traju svaka po 15 sekundi, ne više od toga, vrlo manifestne, jedna do dve reči u redu. Neobično za sve druge. Kako smo to shvatili da sve izgleda konzervativno, prve večeri kada smo došli u Titograd, skup je u jednoj kafani, oni dolaze i popiju pola čašice, ni pola čašice, već jedan gutljaj i već su kao pijani. Glume pijanstvo ti pesnici. I onda jedan po jedan ustaje i recituje pesnike iz naše slavne prošlosti, recimo tipa Ujević, Dis i tako, sve te veličine i glume pijane. Proti i meni je to toliko smešno bilo, da smo se ovako držali za nose ispod stola, jer ne možemo da izdržimo od smeha koliko je to sve izveštačeno delovalo. I sam festival sutradan nam je delovao prilično klasično, gde ja kao potpuni autsajder tu vidim, da oni izlaze, gde tu niko ne zna pesme napamet, nego drže ovako list i list im se trese, imaju veliku tremu. I list im se trese. I ja sad zapanjen, ne znaju napamet svoje pesme, toliko se plaše, strah, itd. A mi opet dolazimo, zahvaljujući Proti, pripremiš scenografiju celu, ceo performans kako ćemo izvoditi pesme. Tu smo porazbijali neke vaze, čaše, bacali konfete u publiku, što je naravno to bila revolucija u tom momentu. Dakle mi smo bukvalno izvršili neki atak na publiku. I svi su zapamtili šta smo mi napravili i sticajem okolnosti postali smo izvođačke zvezde tog festivala, gde sam ja sledeće godine, a sledeće godine se Protina ohrabruje i šalje pesme pod svim mogućim imenima naših prijatelja sa arhitekture i osam nas ulazi u finale od dvadeset i četvoro.

Prota: Kao jedna trećina festivala su lažni pesnici koji čitaju moje pesme.

Žole: A to niko ne zna sam nas osmoro.

Prota: Jedne su erotske, ljubavne. Za svakog su napakovane dovoljno različite da oni neposumnjaju da je to iz istog.

Žole: To je baš bila jedna diverzija pankerska. Ali opet i sledeće godine, gde drugi prijatelji čitaju klasično, a Protina i ja izvodimo performans. Gde ja osvajam treću nagradu, pa posle idem na gostovanje, u Radio televiziji Crne Gore i razgovaram sat vremena u radio emisiji sa ljudima koji to slušaju, o poeziji. Nemam blage veze sa poezijom. To je baš bila jedna diverzija.

Prota: On dobija nagradu.

Žole: Pa počinje o tome, tumačenje poezije kroz *Pesničenje* je to dosta doprinelo da insistiramo na tome da ohrabrujemo ljude da poeziju predstavljaju na drugačiji način, koji će biti nekome, ko nije zainteresovan za poeziju, zanimljiv. Da ga uvuče u to.

Prota: Poput *mail arta*. Nepostoji nekakav kontinuitet, niti negovanje performansa kao takovog. Pa onda je on potpuno godinama bio izbrisna sa pesničke scene. I sad nije to ništa novo, radio se performans i bilo je i divnih eksperimenata i ovde i napolju itd. Ali sad, krajem 80tih i početak 90tih to je bila jedna zaista užasno formalna, striktno čitačka pesnička scena.

Žole: Onda moraš da se ogradiš u odnosu na ta tri što smo videli. Možda je bilo i nečeg drugog, ali mi to ne znamo.

Prota: To što Žole spominje *Kuvarice*, itd i horove, poput mail arta, samo da se vratim, to su sve nekakve često zanemarene i otpisane umetničke forme. Narodna radinost, naravno potpuno otpisana. Horska umetnost, naravno to je bilo zakucano jedno vreme u partijsku prigodbenu umetnost, pa posle toga, a sad i dan danas dosta verski okrenuta i religiozna, i nekako patriotska, patriotski repertorar. Pa i festivali

poezije. Kao poput ovih festivala poezije iz 92, poezija je još uvek jedna teritorija koja je nepotrošena, koja toliko obećava. Kao *dečko koji obećava*. Mesto koje obećava. I onda, a evo i sad au nekim formatima, bile su to saradnje sa dečijim horovima iz domova isto nekakvi mali eksperimenti na ivici radionice, koji opet ču tavu tu grupu iz svog malog geta u neki drugi grad, u neku drugu saradnju, u neko drugo deljenje pozicije moći. Jer ako umetnost išta ima, ima tu privilegiju da može da sa jedne platforme nešto kaže i da to malo ovako zavrti okolo. Tako da ta vrteška umetnosti zapravo mora da bude svima dostupna.

Kolektivne i saradničke prakse

Žole: E onda smo hteli, jer smo imali dosta drugara koji su bili isto zainteresovani za discipline koje se nisu ticale direktno arhitekture, jedan je bio zainteresovan za skulpturu, ovaj jedan za nameštaj, Jelena Filipović za strip, mi smo hteli da zajednički kao grupa radimo. Iz razloga da bi možda imali veću vidljivost, ali iz drugih razloga da bi bilo zanimljivije. Uvek je zanimljivije u većoj grupi raditi sa toliko zanimljivih ljudi. Ovi drugi nisu baš bili nešto za grupni rad. Tako da smo na kraju ostali samo nas dvojica.

Prota: I paralelno sa tim, uključujemo Vesnu Pavlović, koju upoznajemo još ranije na Likovnoj, na FDU – fakultetu dramskih umetnosti, jer smo prve akcije radili sa Nikolom Majdakom, njenim kolegom sa FDUa.

Žole: Tu ima jedan drugi aspekt Vesne Pavlović, ona je u to vreme moja devojka. I Prota je uključio u grupu i tu je sada grupna dinamika. To je dosta bitno kako mi donosimo odluke. Naravno, pošto smo različiti dosta, onda dolazi često do rasprave. I da ne bi dolazili u tu pat poziciju da ne možemo ništa da napravimo, onda smo napravili neki interni dogovor da otprilike on nešto iznese, ja ima kritiku, ali ako ne predložim nešto bolje, ide to što je predloženo. Dakle mora da bude nešto bolje. Bolji potez na meniju. I tako da smo se nadglasavali na neki način. Vesna dolazi i Vesna je sada glas prevage. E sad tu je Prota uglavnom dobijao zato što je fenomenalan i manipulator i zavodljiv je, šarmantan i Vesna je uvek glasala za njegovu stranu, a ne za moju. Tako da je zanimljiva bila grupna dinamika u tom momentu.

Prota: Dobro, Vesna je uragan, a ti si kočničar. I onda je često to bilo u korist.

Žole: Ja sam želeo da dam jasan razlog zašto, ali to verovatno često zakoči stvar, kad previše razmišljaš.

Prota: Kroz *Tuge* smo uključili sve druge iz mikrozajednice koje smo znali. Recimo Mikrob je kod Žoleta dolazio da čita besplatno *Vreme*.

Žole: Nije to bio besplatno čitanje, ja sam stajao 12 sati i ljudi su dolazili i ćaskali. I Mikrob je dolazio isto i on je voleo da čita svu tu političku literaturu. Nije samo *Vreme*. *Vreme* je bilo glavno. I sedeo je pored mene i čitao.

Prota: I tako je pala ta trampa sa Žoletom. Onda se Žole dogovorio hajde da, ako već dolaziš, ako već dangubiš čitav dan...

Žole: Ne ne ne nisam tu rekao. Mnogi su sedeli, ali Mikrob je žicako, ono, za sendvič, za pive itd. Što bi mu ja ili ko bi tu bio, kupili. I mi smo voleli njegove maske, među prvima i jedinama u to vreme, malobrojnima. Tako da smo ih baš izuzetno voleli. Čak smo mu i prve dve izložbe postavili, jer se on napio kao prasac. Zvao nas je da mu pomognemo i onda bi se napio i mi bi postavljali tu negde u gradu u nekoj maloj galeriji. Jako sam voleo njegove maske i Prota isto. I onda sam ja predložio jednoga dana: Hej Sale ja volim tvoje maske, hade da napravimo, mislim ako voliš da čitaš nosi *Vreme* kući, doneseš mi masku, ja tebi dam *Vreme*. On je to oduševljen prihvatio, ja još više. I tako je to trajalo godinu ipo dana, da sam ja dobijao masku za *Vreme*. I to me Nebojša Milikić sada optužuje: već onda si imao nos da budeš kolekcionar. Meni uopšte nije bila namera, ali užasno sam ponosam sada što imam 64 maske.

To što pitate. Upoznaš nekog u kafani, pa primetiš da imate zajedničke stvari, sličan smisao za humor, ovo-ono i prijateljstvo se razvija. I onda dođe do saradnje ili ne dođe do saradnje.

Prota: Mahom se ta scena, to što priča Žole, oformila oko skicen bloka, zapravo, i oko tog radio B92 i Darka je zaista uticala da se neki ljudi upoznaju. Ona je od početka rekla: vi morate da sretnete Mikroba. Tako da smo mi već od *Tuge*, uključili sve koje smo upoznali u međuvremenu, za tih godinu, godinu ipo dana učestvovanja. Tu je učestvovao i Talent i Mikrob, učestvovao je Srđan Valjarević, pa čak i Luna Lu je učestvovala, gomila ljudi, više se ni nesećam. Svaka akcija je imala svoju temu i onda smo kroz tu temu zamolili nekog od tih drugara da napravi i gumicu kojom smo pečatirali ručno te *Tugice* i posle delili. I kroz tu gumicu i kroz taj pečat i uličnu akciju, pa posle i kroz fotografiju Vesne Pavlović, pa i plakate koji su onda lepili po ulicama i slično, smo usložnjavali i širili taj krug najbližih saradnika. Koji je zapravo, sad u vezi sa tim širenjem kruga, možda bio najradikalnije postavljen 93. kada smo na Arhitektnoskom fakultetu postavili tada zamišljenju himnu arhitekture *Armatūra*. I nju smo komponovali

u saradnji sa Anom Karapešić, kompozitorkom. Učestvovao je Mikrob, grupa Urgh, Mark Hocker iz Velike Britanije i učestvovao je hor iz srednje škole Josip Slavenski. Tako da je to bila..., opet Vesna Pavlović fotografija, Branko Pavić papirni produkti, Arhitektonski fakultet kao mesto dešavanja, pet puta ponovljena priredba, jer je bila velika gužva, jer nije moglo da se uđe. Sve se to nekako pretvorilo u nešto sa čim nismo imali prethodnu praksu. Jedan događaj koji je takođe off. Ni na jednom prostoru, tada predvidljivom, gradskom, nego stvaranje novih teritorija. Okupacija novih teritorija.

Žole: 99. godine po povratku iz Belgije, mislim da smo bili isprovocirani umetničkim video radovima koji su u to vreme počeli da izlaze u Srbiji i da smo se malo nervirali oko toga i da sam ja u jednom momentu rekao Proti da mi idu na živce radovi umetnika koji se bave nekim problemima, tipa manjinama, ovim -onim, lupetam, sad nije ni bitno. I onda ko je imao koristi od toga. Koristi ima samo umetnik koji napravi taj rad, a ovi subjekti, objekti toga – oni ništa. Oni ostaju i dalje manjina, ostaju i dalje siromašni, ostaju ovamo-onamo. I da tako nekoliko tih radova koje smo videli, nam je baš išlo na živce. I onda sam rekao Proti: Proto ako radimo sa grupom, voleo bih da ne bude tako, nego da svi koji su učestvovali, da imamo svi zajednički neki intres, da ne bude da smo mi izvlačimo profit, odnosno korist, što u većini umetničkih radova po svetu je i slučaj. I tako smo došli na slučaj ideju hora, kad nas je paviljon pozvao da predstavimo svoj rad prvi put za deset godina i mi to spajamo i kažemo: napravićemo audiciju za hor, da bi opet to predstavili na jedan drugačiji način, naš rad. I pravimo audiciju za hor, gde dolazi 50 ljudi, posle radijske audicije i mi izlazimo pred njih i očekujući da će biti audicija. I mi izlazimo pred njih, Protina kaže: nema audicije, svi ste primljeni. I oni su naravno iznenađeni. I tu počinje rad sa horom. Od tih 50, da kažem trećina je bila muzički obrazovana, dve trećina nije. Oni su došli tu ovako. I tu kreće hor, i tu mi formulišemo način rada u kolektivu i tu ostvarujemo tu našu želju da je svima isto. Nema toga da mi sada putujemo i predstavljamo hor po svetu, a oni ovde pevaju za nas. Jer ako idemo, idemo skupa, svi zajedno. I tu se druge stvari formulišu. Prvih par godina je bilo povuci-potegni, nije lako raditi sa mlađim ljudima, dinamika je različita. Zakažeš probe u osam sati, oni počnu dolaziti u pola devet i devet. Do dvanaest sati ne može proba da se završi, a Protina i ja imamo potpuno drugačiji radni dan, a oni su sve tinejdžeri ili studenti, imaju beskonačno puno vremena. I tu sada dolazi do prepirke između nas, gde ja kažem Proti da pre ili kasnije oni moraju da postanu samostalni i da ne zavise od naših otključavanja, od ključeva, da im ne pripremamo kafe i da ih ne tretiramo kao malu decu. Nego da ih osamostaljujemo da bi u jednom momentu uveli samoupravljanje. Odnosno, pustili ih da oni sami budu svoj hor, a ne da im mi, nas dvojica starijih popuju iznad glave. I pripremam teren da se hor u jednom momentu osamostali, bez nas, da mi izađemo. I to je ta priča sa *Horkeškartom*, koji je postao *Horkestar*, na koji sam ja možda i najponosniji od svega što smo napravili, jer smo u startu hteli da, nismo u startu hteli da udarimo naš pečat koji će sada sve vreme govoriti to je Škart. Nego ljudi žive svoj život i nastavljaju bez nas.

Protina: Jer ti nemaš nikakvu metodologiju koju slediš, niti ikakvu strategiju. Drugo ili treće ili peto, to je samofinansirano. Svi naši i prethodni samizdat, samodati projekti su samofinansirani, tako isto i hor. Žole i ja smo radeći grafički dizajn i zdvajali mesečno u početku novac i plaćali dirigenta koji je radio aranžmane i koji je dirigovao horom. Onog momenta kada se to malo rasklopilo, upada umesto dirigenta devojka koja svira klavir, i ona postaje dirigent. I nastala je ona divna mašina, mašina koja radi sama, perpetuum mobile. Stvar se samoobnavlja. I onda su iz hora krenuli i ljudi koji pišu pesme, koji rade aranžmane, pa su se posle menjali i dirigenti. Hor sada postoji već devetnaest godina, promenilo se desetak dirigenata. I to sjajno funkcioniše samo do sebe.

Žole: Što je bitno u kolektivu je da ljudi uče jedno od drugih. O je jedno od dostignuća hora da smo mi učili od njih i oni od nas. Uprkos tome što smo bili duplo stariji od većine. I šta sam ja shvatio u međuvremenu radeći sa njima, jako je bitno da nepostoji centar moći. Jer smo to doživeli sa dirigentima, uglavnom da kada je neko dirigent onda idemo na neki...imamo zakazan koncert i ako se dirigent razboli 50 ljudi je paralizovano. I meni se nije to dopalo, ta ideja da uopšte. I tada sam shvatio da mora da postoje alternative uvek. I onda kada smo napravili probu, desila se slična stvar i to je mene nateralo da naučim da sviram gitaru. Danilo je jedno imao ispit, pa nije mogao da ide i koncert je bio pred otkazivanjem i upala je Milica kao alternativa. Onda sam ja shvatio da ne može tako. Tu mora da se dođe do... mislim da je o tome pričao čovek na izložbi koju ste vi imali – Oliver Resler, pa onih 11 alternativnih ekonomija, pa onaj jedan Amerikanac Majkl Albert ili tako nešto. Dakle da što više ljudi raspolaže sa znanjem u kolektivu.

Žole: U Belgiji, pa to je zanimljiv period. Šest meseci smo bili tamo sa *Migrative Art*. To je onako, zanimljivo iskustvo, ali bilo je tu povuci-potegni. Nije to išlo baš najlakše.

Protina: To je u svakom kolektivu dragoceno iskustvo. Sa *Migrative Art*-om smo po prvi put počeli da

osvajamo teritorije radionice. Znači ne više ni kolektiv koji ima taj neki prefiks umetnički kolektiv, koji ima nekakav nužan proizvod kao takav, polu samonametnut. Hor peva i koncentrira itd., kod radionica postoji taj beskrajn proces u kom ti možeš da realno eksperimentišiš i da ne budeš ikako uslovljen produktom. I to je nekako kasnije, mislim, nas osnažilo i inspirisalo da i neke druge kolektive osim Hora iniciramo i da nastavimo i dan danas, kao potpuno jedna paralelna praksa grafičkog dizajna od koga živimo manje-više su radionice. Ta vrsta nekakve nove distribucije znanja, o čemu priča Žole i nekakvog novog učenja, obostranog i tog traganja.

Prota: Osim *Radija B92* kojeg sam spomenuo kao bitnu tačku oko koje se okupljao veliki broj ljudi koje smo upoznali, druga bitna tačka su *Žene u crnom*. Sa kojima počinjemo da radimo 92. Takođe i preko kojih i sa kojima upoznajemo širok krug raznih aktivistkinja, saborkinja, itd. I sada kada se vratimo na 2000. godinu, preko *Žena u crnom* prepoznamo grupu žena, samohranih majki, izbeglica koje su tada bile u Zemunu, jer je jedna od *Žena u crnom* bila osnivačica te grupe žene samohrane majke izbeglice. I onda sa njima krećemo u akciju.

Žole: Mi smo želeli da taj tradicionalni jezik pretočimo u savremeniji jezik i da te radove gurnemo na tržište. To je prvi put da smo pokušali da gurnemo radove na art tržište, da bi novac koji se zaradi prodajom *Kuvarica* njima pomogao u preživljavanju. Mi smo bili samo posrednici. Nismo uzeli nikakve procenete, ništa. To je to, a *Pesničenje* je potpuno druga priča, gde smo sa tim knjižicama uveli 100 dinara ulaz, gde smo nagovastili ljudima da sa 100 dinara finansiraju knjižicu i onaj ko dođe u oktobru plati 100 dinara, dobije knjižicu iz septembra i plaća knjižicu za novembar. I ljudi su to znali, da svojim novcem koj idaju u oktobru, da će dobiti knjižicu u novembru kada uđu na *Pesničenje*. I na taj način samo samo skartili taj put. Jer obično država uzme od nas svih porez, onda stavi u budžet, iz budžeta uzme ovako mali deo za kulturu i onda o tome raspravlja, kome će da te ostatke, a ovde je to samo direktnije išlo.

Žole: Ja bih rekao jednu drugu stvar, šta je lepota zajedničkog rada. Recimo, ja dolazim iz timskog sporta, iz košarke i tu sam već doživeo kako je lepo kada zajedno sa ljudima deliš nešto i pobeđuješ i gubiš, itd. Tako i u grupnom radu sam nekako uvek ka tome nagnjao, zato što mi se to činilo dragoceno, jer sam i sam dosta nesiguran i onda mi je jako potreban taj glas sa strane. Neko ko će mi pomoći, neko ko će kazati ovo je dobro, ovo nije dobro. I ti glasovi koji se nadopunjuju u zajedničkom poslu, to je nešto što meni izuzetno prija. Tako da paralelno sa tim se bavimo i dizajnom i od toga živimo i tu imamo još jednog prijatelja Peru. I taj studio od nas trojice, svi potpuno različiti ljudi na jednom mestu, mi je bila jedna od najleših kombinacija koju smo ikada imali. Baš sam uživao u tome da imamo da radimo u zajedničkom studiju sa ljudima. Timski rad me oduševljava.

Žole: To je bio proces učenja. Sa raznim ljudima, proces učenja. I to je jako bitno da se razbije taj monopol umetničkog autoriteta sa ljudima. I kada radiš sa nekim, od svakog nešto naučiš. I to je obostrano učenje koje je dragoceno. Tako da sa te strane, meni je takolektivna dinamika kada je pominjemo – stalno mi je to u glavi kada smo to pokrenuli, meni je to neverovatno važna stvar gde mora da bude ravnopravnost, da se čuje svačiji glas i da se uvaži. Verujem da tu kolektivna pamet možr dalje da stigne od individualne. To kaže jedna poslovica: Ako hoćeš brzo da ideš, idi sam, ako hoćeš daleko da doguraš idi sa grupom.

Prota: Ili što kaže jedan naš drugar iz *Pesničenja*: Ko zajedno diše, ne gubi dah. I to je stvarno manifestni, ljubavni, kako god shvaćen stih.

Žole: U kolektivu inače, to je inače i jedan aspekt od *Migrate Art-a* gde sam to naučio, koliko su svađe konstruktivne. 37:23 To je prva *Migrate...u budućnosti tolike svađe*. Ta takozvana, kako je to rekla Ivana, konstruktivni sukob, tako nešto. Ume da bude iscrpljujuće, ali je jako bitno u suštini. I kod Hora sam to naučio i stalno govorio Proti kojem su se sviđali više oni što ćute, a meni su se sviđali više oni što kritikuju. I stalno sam govorio da ti kritika stalno nešto saopštava da nešto nije u redu. Kao kad te nešto boli na telu, to je nek i signal koji ti kaže da nešto nije kako treba. I stalno sam govorio Proti da treba slušati one koji stalno kritikuju, jer očigledno da nešto neštima. Tako da je to dragoceno. Što je u današnjoj političkoj sferi, to je generalno ovde kada neko nešto kritikuje to doživljava kao uvredu. Ali kritika je strhovito dragocena.

Žole: Uuu o tome možemo sledećih pola sata, ali evo ključn stvari: dobili smo ponudu za Bijenale u Veneciji, bila su tri glasa u grupi. Ja koji sam bio protiv, da učestvujemo na konkursu, Prota koji je bio za i Pera koj je rekao ako ima para, hoću. Jer su Peri trebale pare. Vrlo prosto i jednostavno. Zašto sam ja bio protiv, zato što mislim da je Venecijansko Bijenale prevaziđena forma nacionalnih paviljona, to je XIX

vek. Ja sam rekao: da idemo u Veneciju da predstavljamo državu Srbiju - ne osećam se kao reprezent. Ne vidim zašto bih to radio. Protu je bio za, ne znam zašto, objasniće, ali uglavnom to su bila ta tri glasa i onda je Pera tu prelomio stvari, i ja sam rekao: dobro, ako ste se vas dovojica stali na tu stranu... Naravno u onom momentu kada smo doneli odluku da da, tu sam onda bio legitiman član, nisam se štedeo. Mislim da je jako bitno biti lojalan u tom trenutku, ali eto ja sam bio protiv. A sada ne bih pristao ni u ludilu. Dakle te 2010. je to bilo u onim okolnostima koje bih mogao da podnesem, ali sada ne bih predstavljao ni pod razno.

Protu: Na paviljonu, uostalom, piše Jugoslavija.

Žole: To je bilo....da stavimo srpsku zastavu, ovo-ono. Jovan Mitrović je bio super, odličan predsednik žirija i mi smo na sve moguće načine hteli da izbegnemo to i onda smo za svaki slučaj pojeli burek i umastili malo zastavu da bi je imali prljavu, jer ne ne ne, želimo da bude ovakva Jugoslavija.

Protu: I sa treće strane to je bilo Arhitektonsko Bijenale, tako da je to ponovo nekakav iskorak iz zvanične likovne scene koja verovatno nikada..., sve jedno, sada da nekomentarišem. I to je meni bilo drago, nekakav po malo zanatski tretman. Mi smo kao arhitektae koji nisu arhitektae.

Žole: To je bilo izvanredno. Tu imaš tim arhitekata koji je i u žiriju i koji znaju kako da naprave izložbu, nema zezanja, tu stvar ide. Ako ima tehnički problem, oni ga rešavaju. Jovan je fenomenalno sve rešavao. Kad god bi bilo nešto povuci-potegni, oko para, oko ovoga-onoga, on bi to vrlo lepo i sa organizatorima. Tu ima milion ljudi koji bi hteli da otkinu nešto, ali je Jovan to fantastično držao pod kontrolom.

Protu: Jovan Mitrović i Branko Pavić su bili u bordu, i samo da kažem da je za nas bilo dragoceno iskustvo opet, primena poezije u nekom novom kontekstu. Poezija kao neko odpredmećenje, po malo nadrealnih objekata. Tako da smo se i sa tim poigrali i to smo izveli. Bilo je zaista sjajno. Ponovo smo pozvali hor da ide sa nama, opet umesto nas dvojice-trojice privilegovanih, bila je opsada Venecije.

Žole: Ali Stevane, dragoceno iskustvo je bilo, prvi put na tom nivou, državnom nivou. Bukvalno predstavljaš državu na Bijenalu u Veneciji. I jedna stvar koju moram da kažem, pre nas, ne znam ko je bio pre nas u paviljonu, I naravno nije počistio. Nego smo mi gulili, prvih pet dana smo mi gulili lepak sa poda, bili su neki tepisi, nešto. I rekao sam: ovo nama nesme da se desi. Želim da izađemo i da ostavimo za onog sledećeg čiste zidove. Naravno, kada smo to predložili i završili, rekli smo da hoćemo da idemo i da okrećimo, rekli su: ma ne, nema veze, to će oni sledeći da urade.

Odnos prema institucionalnom okviru rada

Žole: Kasel 2005. da sećam se dobro, one su nas zvale, upoznali smo se godinu dana pre toga i pozvani smo na tu izložbu gde su one-*WHW* pravile izložbu o kolektivima. Sam osećaj na izložbi je bio izvanredan, jer su svi bili kolektivi i umetnički ego je bio daleko na manjem nivou nego inače. Tako da je tih nekoliko dana u Kaselu bilo fantastično. Sećam se prve izložbe koju smo imali u ŠKUC-u, kolektivne, kada je bio Bibidon, i to je isto nezaboravno iskustvo gde autobus umetnika iz Beograda dolazi u Ljubljanu, umetnici ulaze u ŠKUC i otprilike kao ulaze, ovako gledaju zidove i ovako bacaju ranas: ovo je moj zid, ovo je moj zid...Bukvalno u pet minuta su zauzeli prostor. I Protu I ja ovako stojimo, i ne snalazimo se u takvoj situaciji. I ja odlazim u wc i kažem Proti nije loš wc, možemo ovde, ovde niko nije bacio ranac. I šta se desi, zalepimo plakat u wc-u. Odem u ŠKUC pre dva meseca, plakat i dalje stoji. To je plakat iz 94. godine.

Tu smo se prvi put suočili šta znači umetnički ego, jeziv. A *Kolektivna kreativnost* je prva izložba, možda ne prva, ali to se dobro sećam utiska sa te izložbe kako je bilo fantastično. Svi su bili ljudi koji potiču iz kolektiva, nekako je bila jako opuštena, divna atmosfera.

Protu: I istovremeno, genijalna spremnost kolektiva *WHW* da pozovu jedan čitav hor da dođu u Nemačku i da izvedu program. Tako da je to za naš hor, bio ogroman izazov da putujemo toliko daleko. I posle toga smo išli i u...

Žole: Mi smo uvek kada bi nas zvali na izložbu, mi smo predlagali hor, da i hor dođe.

Protu: I evo sada u par minuta, mala podvala, jer smo trebali da pevamo u Kaselu jedan dan, onda smo rekli ako smo već u Nemačkoj hajde da se samo predložimo da odemo u Šlos Solitude. I onda smo mi predložili kolegi Žoliju da odemo u Šlos Solitude, nas 50. To je sada 69 soba, na šta je Žole rekao ma lud si, stvarno ne želim da sa tim imam posla, neće sigurno prihvatiti.

Žole: Ali on je prihvatio.

Protu: I onda tuc tuc i čovek prihvati. Pa smo otišli i u *ZKM*. Lepe su te male podvale, ako si negde pozvan, daj još malo otvori prostor da ljudi stvarno dožive nešto. Mi smo tamo već bili, ali hajde i neko drugi to da vidi. Da neko treći to čuje. Tako da nam je baš bilo drago da smo bili na izložbi i ostali smo stalni saradnici sa *WHW*. I sada u vezi sa tim saradujemo sa saradljivima i *WHW* su zapravo, jako

saradljiv kolektiv. Svake godine po nešto novo napravimo sa njima.

Žole: Naučili smo jednu lepu stvar sa Horom, dolaze novinari da pitaju šta Hor peva, ja im kažem što mene pitate, pitajte ove iz Hora. Onda oni odlaze do njih. Pošto želim i mislim da treba da se raspodeli sve na svima isto. Novinari doalze kod njih i sada ovi horisti dolaze kod mene: šta da im odgovorimo? I ja shvatim da tu treba da se razbije hijerarhijski model da svi učestvuju više u stvaranju pesama i onda dolazimo to toga: ljudi predlažite pesme, da ne bude da samo Prot a i ja predlažemo. I tako ljudi počinju da predlažu pesme i da se osamostaljuju.

Poluvreme u Muzeju primenjene umetnosti

Prot a: Meni izložba kao takva uopšte nije bila bitna, to je bila prilika samo da neke stvari izvadimo iz naših kutija i pokažemo. Ona nije imala nikakvu strategiju nismo stigli da napišemo ni legende, ali smo se odlučili da svake večeri radimo javno vođenje i da, opet poput osvajanje Arhitektonskog fakulteta itd, osvojimo Muzej na novi način. I to smo prozvali Balkanskim ratovima. *Balkonskim ratovima*, pardon. Gde smo sa balkona svake večeri pravili nekakav pesnički performans, tako da je to bilo interesantno. Taj susret sa publikom svake večeri, gde su ljudi mogli direktno da pitaju o čemu se radi. I onda smo imali ponekad I goste gde su oni pričali o sebi.

Žole: To sa jedne druge strane, Prot a kaže nije bitno, u tom smislu smo se pitali zašto sve to, ja mislim da je važno zato što smo mi strašno neodgovorni prema sopstvenom radu. A to ne sme. Ponašamo se... neodržavamo. I to je bilo prva prilika da mi istresemo taj rad i na neki način ga sistematizujemo. A to je jako važno za svakoga, da sistematizuje to što radi. Kod nas je to sve nešto zbrda-zdola, po šupama. I to je jedna neodgovornost. Ako mi samo ne poštujemo sopstveni rad, teško je očekivati da će ga drugi poštovati.

Prot a: Mi smo čak i živeli neko vreme u CZKD-u (Centru za kulturnu dekontaminaciju). I on nam je prvi otvorio vrata institucionalno. Mi smo pre toga po nekim šupama, rupama imali zajednički studio i onda nam je Borka Pavičević predložila da dođemo kod njih. Imali su jednu sobicu iznad tadašnje ugljarnice i tu smo ušli.

Žole: To je bio fantastičan dogovor.

Prot a: Dan-nonoćno smo provodili vreme tamo.

Žole: Oni nama studio, mi njima dizajn. Izvanredno.

Prot a: To je bila ta dobra trampa, direktno, što kaže Žole: svima sve. Tako da smo i iznutra bili dizajneri, a tokom vremena smo učestvovali u raznim akcijama. Tako da su *bonovi* bili deo jedne akcije koju smo radili zajedno sa Dušanom Makavejevim i nizom drugih autora. Zvala se *Žudnja za životom*. I to je jedan produkt koji je tu krenuo.

Žole: I *Slušaj mali čoveče*. To je bila jedna akcija, *bonovi* su nastali u okviru tog festivala i onda su nastavili svoj samostalan život.

Prot a: I drugo, jedan produkt koji smo radili zajedno sa grupom *Apsolutno 96-te* u Mostaru. *Mikrob, Apsolutno, Kazimir i Škart*, gde smo prozivali jednu knjigu fisija, zapravo opet format koji je potcenjen. Book art je u pitanju, neka edicija od 50 primeraka, gde smo objedinili naša iskustva u Mostaru. Jer opet u saradnji sa CZKD-om i *Ženama u crnom* smo bili deo neke leteće učionice/radionice, to se zvalo *LUR*, koje je odmah posle rata 1996. išla u bivša ratna područja i okupljala zainteresovane sa raznih EX YU teritorija. Tako da preko CZKD-a se dešava novo umrežavanje i nove prakse koje do tada nismo imali. I jedna divna pružena ruka da možemo da budemo tamo, da možemo da koristimo taj prostor i da sami iniciramo razne druge stvari. Tako da smo Hor zapravo počeli tamo, Horkerškart. Sa treće strane REX B92 takođe kao institucija sa kojom smo sarađivali od početka 94. godine, gde smo isto niz stvari u saradnji sa njima uradili. Između ostalog *Pesničenje* je jedan REX format, koje je trajalo 5 godina, svakog meseca. Što znači da postoje saradnje i sa institucijama, ali lepo ste rekli, da su obe institucije i CZKD i REX, kao prvo to su tada bili nezavisni kulturni centri devedesetih, nevladine institucije, samoorganizovane institucije.

Sarađujemo sa saradljivima.

Žole: Nije to pravilo, ali ja bih rekao još jednu stvar, nije lako reći ne. I kako smo stariji, ako nas neko pozove onda gledamo pomalo i šta je u pozadini.